АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА ФУҚАРОЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ БУРЧИ ВА ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Rustamova Maftuna Shuhrat qizi

Chirchiq shahar adliya bo‘limi yetakchi mutaxassisi

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ, экологик ахборотдан фойдаланиш имконияти ва фуқароларнинг табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбуриятининг ўзаро боғлиқлиги таҳлил қилинади. Экологик ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда давлат органлари, маҳалла, таълим муассасалари, тадбиркорлик субъектлари ва фуқаролик жамияти институтларининг ўрни ёритилади. Чирчиқ шаҳри мисолида шаҳар экологиясига хос муаммолар ва уларни ҳал этишга қаратилган амалий таклифлар илгари сурилади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг 2025 йилда Орхус конвенциясига қўшилиши экологик ахборот, жамоатчилик иштироки ва одил судловдан фойдаланиш механизмларини ривожлантириш нуқтаи назаридан баҳоланади.

Калит сўзлар: экологик ҳуқуқ, конституциявий бурч, атроф-муҳит, экологик ахборот, жамоатчилик иштироки, экологик ҳуқуқий маданият, барқарор ривожланиш, Чирчиқ шаҳри, Орхус конвенцияси.

Аннотация (рус.). В статье анализируется взаимосвязь конституционного права на благоприятную окружающую среду, доступа к достоверной экологической информации и обязанности граждан бережно относиться к природе. Рассматривается роль государственных органов, органов самоуправления граждан, образовательных учреждений, бизнеса и институтов гражданского общества в формировании экологической правовой

культуры. На примере города Чирчика обозначены характерные для городской среды экологические вопросы и предложены практические меры по их решению. Отдельное внимание уделено присоединению Узбекистана к Орхусской конвенции в 2025 году.

Ключевые слова: экологические права, конституционная обязанность, окружающая среда, экологическая информация, участие общественности, экологическая правовая культура, устойчивое развитие, Орхусская конвенция.

Abstract. The article examines the relationship between the constitutional right to a favorable environment, access to reliable environmental information, and citizens' duty to protect nature. It discusses the roles of public authorities, local self-government bodies, educational institutions, businesses and civil society in developing environmental legal awareness. Using the city of Chirchiq as a local case, the article identifies key urban environmental concerns and proposes practical measures to address them. Special attention is paid to Uzbekistan's accession to the Aarhus Convention in 2025 and its implications for access to information, public participation and access to justice in environmental matters.

Keywords: environmental rights, constitutional duty, environment, environmental information, public participation, environmental legal awareness, sustainable development, Aarhus Convention.

КИРИШ

Атроф-муҳитнинг ҳолати инсон саломатлиги, ҳаёт сифати, иқтисодий тараққиёт ва келажак авлодлар манфаатларига бевосита таъсир кўрсатади. Иқлим ўзгариши, ҳаво ва сувнинг ифлосланиши, чиқиндилар ҳажмининг ортиши, биологик хилма-хилликнинг қисқариши каби жараёнлар экологик хавфсизлик масаласини фақат табиатни муҳофаза қилиш соҳасига оид вазифа эмас, балки инсон ҳуқуқлари ва давлат бошқарувининг муҳим йўналиши сифатида кун тартибига олиб чиқмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 2023 йилда янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияси экологик ҳуқуқ ва мажбуриятларни алоҳида конституциявий кафолатлар даражасида мустаҳкамлади. Хусусан, 49-моддада ҳар кимнинг қулай атроф-муҳитга ва унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқи белгиланган. 62-модда фуқароларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбуриятини, 68-модда эса табиий ресурсларнинг умуммиллий бойлик эканини ва улардан оқилона фойдаланиш зарурлигини белгилайди [1].

Мазкур нормалар экологик муносабатларнинг икки томонлама хусусиятини намоён этади: бир томондан, инсон экологик жиҳатдан хавфсиз муҳитда яшаш ҳуқуқига эга; иккинчи томондан, у табиатга зарар етказмаслик ва умумий экологик манфаатларни ҳурмат қилиш мажбуриятини бажариши лозим.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқотда формал-юридик, тизимли-ҳуқуқий ва қиёсий-ҳуқуқий таҳлил усулларидан фойдаланилди. Формал-юридик усул орқали Конституция ва экологик қонунчилик нормаларининг мазмуни ўрганилди. Тизимли таҳлил экологик ҳуқуқ, ахборот олиш ҳуқуқи ва фуқароларнинг мажбуриятлари ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга хизмат қилди. Қиёсий-ҳуқуқий ёндашув доирасида Орхус конвенциясида белгиланган экологик демократиянинг асосий механизмлари миллий конституциявий кафолатлар билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилди. Чирчиқ шаҳри мисоли эса шаҳар муҳитидаги экологик масалаларни ҳуқуқий ва ташкилий нуқтаи назардан муҳокама қилиш учун маҳаллий кейс сифатида қўлланилди.

Тадқиқот эмпирик социологик сўров ёки лаборатория ўлчовларига асосланмаган. Шу сабабли мақолада шаҳар ҳавоси, суви ёки чиқиндилар ҳажми бўйича статистик кўрсаткичлар келтирилмайди; таҳлил норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва очиқ халқаро манбаларга таянади.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ КАФОЛАТЛАР: ҲУҚУҚ ВА БУРЧНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

Конституциянинг 49-моддаси экологик ҳуқуқнинг мазмунини фақат қулай атроф-муҳитда яшаш билан чекламайди. У атроф-муҳит ҳолати тўғрисида ишончли ахборот олиш ҳуқуқини ҳам кафолатлайди. Бу ҳуқуқ фуқароларга экологик хавфлар ҳақида хабардор бўлиш, қарорлар қабул қилиниши жараёнида фикр билдириш ва ўз манфаатларини қонунчиликда белгиланган тартибда ҳимоя қилиш имконини беради. Моддада шаҳарсозлик соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун шароит яратиш, шаҳарсозлик ҳужжатлари лойиҳаларини жамоатчилик муҳокамасидан ўтказиш ҳам назарда тутилган [1].

62-моддадаги конституциявий бурч экологик ҳуқуқнинг мантиқий давомидир. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш фақат давлат органларининг назорат ва бошқарув фаолияти билан таъминланмайди. Фуқароларнинг кундалик хатти-ҳаракатлари — чиқиндиларни белгиланган жойга ташлаш, сув ва энергия ресурсларини тежаш, яшил ҳудудларни асраш, табиатга зарар етказувчи ҳаракатларга йўл қўймаслик — умумий экологик натижага таъсир кўрсатади.

Конституциянинг 68-моддаси табиий ресурсларга нисбатан алоҳида ҳуқуқий ёндашувни белгилайди: ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар умуммиллий бойлик ҳисобланади. Демак, улардан фойдаланишда фақат жорий иқтисодий манфаат эмас, балки жамиятнинг узоқ муддатли эҳтиёжлари ва келажак авлодлар манфаатлари ҳам ҳисобга олиниши керак [1].

Шундай қилиб, 49, 62 ва 68-моддаларни ўзаро боғлиқ ҳолда талқин қилиш лозим: 49-модда ҳуқуқ ва давлат кафолатларини, 62-модда фуқароларнинг экологик бурчини, 68-модда эса табиий ресурсларнинг ҳуқуқий мақоми ва улардан оқилона фойдаланиш талабини белгилайди.

ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ВА ЖАМОАТЧИЛИК ИШТИРОКИ

Экологик ҳуқуқий маданият — бу фуқаронинг экологик қонунчиликни билиши билангина чекланмайдиган, балки табиатга масъулиятли муносабатда бўлиши, экологик ахборотдан фойдаланиши ва қонуний жамоатчилик иштирокини амалга оширишга тайёрлигини қамраб оладиган тушунчадир. Унинг шаклланиши ҳуқуқий тарғибот, экологик таълим, очиқ ахборот ва давлат органлари билан жамоатчилик ўртасидаги самарали мулоқотга боғлиқ.

Халқаро экологик ҳуқуқда ушбу ёндашув Орхус конвенцияси орқали тизимлаштирилган. Конвенция экологик масалаларда учта асосий йўналишни белгилайди: атроф-муҳитга оид ахборотдан фойдаланиш, экологик қарорлар қабул қилинишида жамоатчилик иштироки ва экологик масалалар бўйича одил судловдан фойдаланиш [2]. Ўзбекистон 2025 йил 28 мартда мазкур конвенцияга қўшилгани ҳақида БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси расмий хабар берган [3]. Бу ҳолат миллий экологик бошқарувда очиқлик, ҳисобдорлик ва жамоатчилик иштирокини янада ривожлантириш учун муҳим халқаро-ҳуқуқий асос яратади.

Орхус конвенциясига қўшилишнинг амалий аҳамияти унинг қоидаларини миллий қонунчилик ва институтлар фаолиятида самарали татбиқ этиш билан белгиланади. Бунинг учун экологик маълумотларнинг тушунарли ва ўз вақтида эълон қилиниши, жамоатчилик муҳокамаларида фикр билдириш имкониятлари, мурожаатларни кўриб чиқиш механизмлари ҳамда ҳуқуқ бузилганда ҳимоя воситаларининг самарадорлиги муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Конституция билан бир қаторда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ва бошқа соҳавий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади [4]. Ушбу ҳуқуқий асослар фуқаролар, ташкилотлар ва ваколатли органлар зиммасига экологик талабларга риоя этиш, табиий ресурслардан

оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳитга зарарли таъсирнинг олдини олишга қаратилган вазифаларни юклайди.

ЧИРЧИҚ ШАҲРИ МИСОЛИДА ШАҲАР ЭКОЛОГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Саноат салоҳияти, ишлаб чиқариш корхоналари ва аҳоли яшаш ҳудудлари уйғун жойлашган Чирчиқ шаҳрида экологик барқарорликни таъминлаш шаҳар бошқарувининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Шаҳар шароитида ҳаво сифати, сув ресурсларини муҳофаза қилиш, маиший чиқиндиларни йиғиш ва олиб чиқиш, яшил ҳудудларни сақлаш каби масалалар комплекс ёндашувни талаб қилади.

Хусусан, Чирчиқ дарёси ва унинг атрофидаги табиий муҳитни асраш, сув ҳавзаларига чиқиндилар ташланишининг олдини олиш, аҳоли яшаш жойларида санитария ҳолатини яхшилаш ва дарахтзорларни сақлаш бўйича мунтазам чоралар кўриш зарур. Бунда фуқароларнинг масъулияти билан бир қаторда, чиқинди тўплаш инфратузилмасининг етарлилиги, хизматларнинг ўз вақтида кўрсатилиши ва масъул ташкилотлар фаолиятининг очиқлиги ҳам таъминланиши керак.

Кўкаламзорлаштириш тадбирларини баҳолашда фақат экилган кўчатлар сонини ҳисоблаш етарли эмас. Кўчатларнинг тури, ҳудуднинг иқлим ва тупроқ шароитига мослиги, суғориш имконияти, парваришлаш масъулияти ва яшаб қолиш даражаси ҳам инобатга олиниши лозим. Шу маънода, ҳар бир маҳаллада экилган кўчатларни парваришлаш бўйича аниқ масъуллар ва кузатув механизмларини белгилаш амалий натижадорликни оширади.

Чиқиндилар билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда ҳам фақат аҳолига тарғибот ўтказиш билан чекланиб қолмаслик керак. Чиқинди ташлаш нуқталарининг жойлашуви ва қулайлиги, контейнерлар ҳолати, чиқиндиларни олиб чиқиш жадвали, саралаш имкониятлари ва хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг масъулияти биргаликда ўрганилиши лозим. Бундай

ёндашув фуқароларнинг ҳуқуқий бурчларини бажариши учун зарур ташкилий шароитларни яратади.

НАТИЖАЛАР ВА АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР

Ўтказилган норматив-ҳуқуқий таҳлил экологик барқарорликни таъминлашда ҳуқуқий кафолатлар, жамоатчилик иштироки ва кундалик экологик хулқ-атвор бир-бирини тўлдиришини кўрсатади. Конституциядаги ҳуқуқ ва бурч нормалари самарали ишлаши учун уларни амалга ошириш механизмлари аҳолига тушунарли, очиқ ва амалий бўлиши зарур.

Шу асосда қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

- маҳаллаларда Конституциянинг 49, 62 ва 68-моддалари мазмун-моҳияти бўйича мунтазам ҳуқуқий-маърифий учрашувлар ўтказиш;
- шаҳарнинг экологик ҳолатига оид очиқ маълумотлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, ахборотни аҳоли учун содда ва тушунарли шаклда тақдим этиш;
- шаҳарсозлик ва атроф-муҳитга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган лойиҳалар муҳокамаларида аҳоли, маҳалла фаоллари ва жамоатчилик ташкилотлари иштирокини таъминлаш;
- чиқиндиларни йиғиш ва олиб чиқиш хизматларини фақат тарғибот нуқтаи назаридан эмас, балки инфратузилма, хизмат сифати ва аҳоли мурожаатлари асосида ҳам баҳолаш;
- кўкаламзорлаштириш тадбирларида кўчат экиш билан бирга уларни парваришлаш, суғориш ва сақлаб қолиш бўйича узоқ муддатли режаларни белгилаш;
- мактаб ва таълим муассасаларида экологик таълимни амалий лойиҳалар — чиқиндиларни саралаш, сувни тежаш, ҳудудларни ободонлаштириш ва дарахтларни парваришлаш билан уйғунлаштириш;

- корхона ва ташкилотларда экологик масъулиятни кучайтириш, ишлаб чиқариш фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини камайтиришга қаратилган ички чора-тадбирларни рағбатлантириш.

ХУЛОСА

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш инсоннинг қулай ва хавфсиз муҳитда яшаш ҳуқуқини таъминлаш, табиий ресурсларни келажак авлодлар учун асраш ҳамда барқарор ривожланишга эришишнинг муҳим шартидир. Ўзбекистон Конституциясининг 49, 62 ва 68-моддалари экологик ҳуқуқлар, фуқароларнинг мажбуриятлари ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ўртасидаги мустаҳкам ҳуқуқий боғлиқликни белгилайди.

Экологик ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш учун фуқароларнинг масъулиятини ошириш билан бирга давлат органларининг очиқлиги, экологик ахборотнинг ишончлилиги, жамоатчилик иштироки ва экологик инфратузилманинг самарадорлиги таъминланиши зарур. Ўзбекистоннинг Орхус конвенциясига қўшилиши мазкур йўналишларда халқаро стандартлар асосида ишлаш имкониятларини кенгайтиради.

Чирчиқ шаҳри мисолида ҳам экологик барқарорлик фақат бир марталик акциялар билан эмас, балки чиқиндиларни бошқаришнинг ишончли тизими, яшил ҳудудларни узоқ муддатли парваришлаш, экологик ахборотнинг очиқлиги ва аҳолининг фаол иштироки орқали таъминланиши мумкин. Энг муҳими, табиатни асраш давлат, жамият ва ҳар бир фуқаронинг умумий масъулияти сифатида англаниши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 2023 йил 30 апрель. 49, 62 ва 68-моддалар. https://lex.uz/uz/acts/6445145

2. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). UNECE, 1998. https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention

3. UNECE. Uzbekistan accedes to the Aarhus Convention, empowering the public to shape a clean, healthy and sustainable environment. 28 March 2025. https://unece.org/media/press/400675

4. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни. 1992 йил 9 декабрь, 754-XII-сон. https://lex.uz/

5. European Commission. The Aarhus Convention and the EU: access to information, public participation and access to justice. https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/aarhus_en

6. Turdiev, B. The Aarhus Convention: A framework for transforming environmental governance in Uzbekistan. Review of European, Comparative & International Environmental Law. 2025. Vol. 34, Issue 2, pp. 409–419. https://doi.org/10.1111/reel.12617

Изоҳ: мақола норматив-ҳуқуқий ва очиқ халқаро манбалар асосида қайта ишланди. Чирчиқ шаҳри бўйича махсус статистик маълумотлар ёки эмпирик тадқиқот натижалари тақдим этилмагани сабабли улар келтирилмади. Нашрга юборишдан олдин танланган журналнинг техник талаблари (ҳажм, иқтибос услуби, тил ва оригиналлик меъёри) билан мослаштириш тавсия этилади.